

УДК 378.147.811.161.2

Мацько Л. І.

ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА У КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ЛІТЕРАТУРНИХ МОВ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОМОВНОЇ ОСВІТИ

У статті розглянуто питання становлення української літературної мови в поетичній творчості Тараса Шевченка у контексті постання інших слов'янських літературних мов та педагогічні погляди і практична освітня діяльність поета, зумовлені роллю літературної мови в освіті.

Ключові слова: українська літературна мова, педагогічні погляди, освітня діяльність.

В статье рассматриваются вопросы становления украинского литературного языка в поэтическом творчестве Тараса Шевченко в контексте становления других славянских литературных языков и педагогические взгляды, практическая образовательная деятельность поэта, связанная с ролью литературного языка в образовании.

Ключевые слова: украинский литературный язык, педагогические взгляды, образовательная деятельность.

This article deals with the formation of the Ukrainian literary language in the poetic works of Taras Shevchenko in the context of the other Slavic languages foundation. Shevchenko's pedagogical views, his activity connected with the role of the literary language in education are observed as well.

Key words: Ukrainian literary language, pedagogical views, educational activity.

Перед сучасною освітою України стоїть поряд із багатьма іншими питання: як зберегти національний дух у контексті глобально-раціональної реальності, як використовувати і розвивати етноментальний досвід, духовні цінності в життєвому просторі сучасного громадянського суспільства. Бо тільки добра освіта, софійне мислення, людиновимірні знання, віра в перспективу формують сучасну інноваційну духовну особистість – “мудрого і відповідального творця власного життя і громадянина країни” [3, с. 13].

Педагогічні погляди й освітня діяльність Тараса Шевченка сформувалися в середовищі прогресивної ліберально-демократичної інтелігенції Росії та Центральної і Західної Європи XIX століття. У політиці Європи – це період визвольних змагань народів з імперськими режимами, революційні грози й передгрози та формування національних держав. У літературі, мистецтві й культурі цих народів, а відповідно й в освіті відбулося проникнення й утвердження просвітницьких, народницьких ідей, романтичних надій і візій служіння народу. У Російській імперії революційно-демократична різночинна інтелігенція мала таку ж романтичну візію служіння просвіті власного народу, але становище ускладнювалося тим, що неосвіченість народу посилювалася його безправністю, повним закріпаченням. Створювалася взаємообернена ситуація: народ темний, бо безправний, а безправний, бо темний. Тому педагогічні ідеї (і ширше – просвітницькі) міцно ув'язувалися з політичними, класово-соціальними, загальносуспільними, культурологічними, виражалися через літературно-мистецьку діяльність провідників нації, громадсько-культурну роботу освічених верств.

Тривалий час майже всі слов'янські народи були поневолені трьома державними націями (турками, німцями й онімеченими росіянами) та ще тяжіла над ними попередня традиція культу класичних мов, запозичених старих літературних, якими користувалася державна й культурна верхівка імперських суспільств. Національне відродження слов'янських народів одне за одним упродовж XVII–XVIII ст. пробуджувало опір гніту і внутрішні сили для самобутнього розвитку духовності, культури, народної освіти, рідної мови й ушляхетнення її як літературної для нації. Це був дуже зручний час і ситуація для розвитку порівняльно-історичних досліджень у славістиці – зокрема у мовознавстві, фольклорі, літературознавстві, освіті, культурі.

Як представники київської романтичної школи в літературі й культурі Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, пізніше – Михайло Драгоманов поділяли погляди європейських просвітників і романтиків на простий люд як основу народності, його історію і щоденне буття, відчували гостру потребу просвіти й розвитку власного народу, потребу будити історичну пам'ять українського народу, а з цією метою виробляти з народної мови літературну, плекати її як оберіг нації і запоруку її майбутнього удержавлення.

Важливо відзначити, що позиції Шевченка і його сподвижників у питанні про рідну мову і народність, про народну українську мову були суголосними з позиціями європейських романтиків: угорського поета Шандора Петефі, французького поета Віктора Гюго, теоретиків німецького романтизму Людвіга Ахім фон Арніма та Ф. Шлегеля, італійського романтика ді Бреме, англійських романтиків Вільяма

Вордсворта, С.-Т. Колріджа та ін. Проте в кожного з них були свої історичні національні підстави для нюансів, та й революційна ситуація в Європі породжувала нові суспільні й оригінальні для кожного народу виклики. Можна сказати, що народну мову естетизували просвітителі і романтики майже всіх європейських народів.

На слов'янську педагогіку XIX століття помітний вплив мало слов'янське відродження, за Колларом – "слов'янська взаємність" та російське слов'янофілство і панславізм західних і південних слов'ян. Слов'янська ідея не зводилася до об'єднання слов'ян (хоч і такі заклики були). Вона пронизувала всі суспільно-політичні і культурно-естетичні сфери життя слов'янських народів, будила їх до відродження національної пам'яті, звичаїв, історії, старожитностей, витлумачення національного духу і характеру, пошуку перспектив самостійного державницького життя. Це була "доба націй". Політичне й культурне відродження слов'янських народів актуалізували їхні визначні діячі – науковці, поети, прозаїки, митці – представники всіх слов'янських народів: серб Вук Караджич; чехи Ян Коллар, В. Ганка, Людовіт Штур, Й. Юнгман; словаки Й. Добровський, П. Шафарик; словенці Ф. Міклошич і В. Копітар; хорвати В. Ягич, Петар Прерадович, Людевіт Гай; поляки Й. Лелевель, А. Міцкевич, Ю. Словацький; українські й російські вчені, київські й харківські романтики І. Срезневський, О. Бородянський, М. Максимович, М. Костомаров, І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко в Україні. У Росії: самостійний розвиток відстоювали М. Г. Чернишевський, О. Герцен, М. Бакунін, М. Погодін, М. Огарьов, видавці "Москвитянина".

У західних і південних слов'янських народів також поставали проблеми літературної емансипації народних мов, а з ними й питання народної освіти. Заклик великого педагога Яна Амоса Коменського в онімеченій Чехії XVII століття: "Хай всякому народові все передається на його власній мові... І хай разом з науками і мистецтвами дістають гарну обробку і самі ці мови" пізніше став принципом культуротворчої діяльності прогресивних педагогів, літераторів, учених усіх слов'янських народів.

Основний принцип його "Великої дидактики" (1631 р.), "Відкритих дверей до мов", "Найновішого методу мов" – природовідповідність – пізніше став основним і для філософії та дидактики Григорія Сковороди, і для педагогіки аж до сьогодні.

У Росії на захист народної мови виступав Олександр Сергійович Пушкін. Він уважав, що засилля французької мови і зневага до російської затримували розвиток російської літератури і освіти та культури загалом: "...У нас нет еще ни словесности, ни книг; все наши знания, все наши понятия с младенчества почерпнули мы в книгах иностранных; мы привыкли мыслить на чужом языке; метафизического языка у нас вовсе не существует. Просвещение века требует важных предметов для пищи умов, которые уже не могут довольствоваться блестящими игрушками, но ученость, политика, философия по-русски еще не изъяснялись. Проза наша еще так мало обработана, что даже в простой переписке мы принуждены создавать обороты для понятий самых обыкновенных, и леность наша охотнее выражается на языке чужом, механические формы которого давно уже известны" [6, с. 125]. Чи не нагадують ці слова великого російського поета наші сучасні ситуації з рідними мовами, коли лінощі наші охоче користуються чужими вже механічними формами висловлення рідної думки.

Очевидно, що національні мови й літератури всіх народів Європи проходили своє становлення не швидко і не просто. Але українська ситуація була ще складнішою через втрату українським етносом своєї державності і покріпачення людності, зведення її до істот, яких можна купувати, продавати, обмінювати і просто знищувати. У такій ситуації геніальному Шевченкові треба було відчутти і зрозуміти себе самого, відчувати больові точки нації, піднятися до царства духу, знайти в народі сили для нього ж самого, воскресити його історичну пам'ять: хто ми є? яких батьків діти? ким, за що закуті?

Якщо видатні діячі інших європейських націй поетапно захищали чи визволяли свій народ, окультурювали народну мову, то в українській ситуації потреби накладалися одна на одну одразу і всі разом. Треба було будити історичну пам'ять, розвивати національне усвідомлення людей себе як українців, відчувати себе представниками самобутньої нації, для цього згадувати їх славне минуле, показувати їх освіту і науку, мову і культуру як оригінальні самоцінності, розширювати функціональне поле для української мови, літератури й культури, естетизуючи їх, і в той же час виробляючи високий стиль і культурні форми мови. Останнє доводилося долати "через терни до зірок", бо все українське на українських теренах уже було привласнене іншими, українська мова заборонена ще з 1690 р., в офіційному обігу немає навіть слів *Україна*, *український*. При цьому треба було поборювати національне зрадництво, подолати насаджений зумисне стиль малоросійської простакуватості. Треба було побачити в уже почасті асимільованому народі носія моральності і української звичаєвості, правди, сили і слави та апелювати до нього цими поняттями. Треба було "енергетично жити бездержавну націю" [2, с. 158].

Для Шевченка не було вільного вибору бути українцем чи росіянином. Російська імперія його зобов'язувала русифікуватися, але доля українського народу сформувала йому етичну програму захисника й пророка рідного слова й своєї культури. На думку Миколи Жулинського: Самовизначення Шевченка – це безальтернативний вибір титана духу, у якому викристалізувався, знайшов своє ідеальне втілення генотип української нації.

Своєю творчістю і всім життям Тарас Шевченко доводить, що українська мова гідна достойного місця серед інших слов'янських і неслов'янських мов. Він осудливо ставився до тих, хто відрікався від рідної мови, і схвалював мовну стійкість патріотів: „Чому В. С. Карадж[ич], Шафар[ик] і інші не постриглись у німці (ім би зручніше було), а остались слов'янами, щирими синами матерів своїх, і славу добру стяжали? [5, с. 176]. Нагадаємо, що на той час серб Караджич і словак Шафарик були підданими Австро-Угорської імперії.

Шевченко, як і шановані ним серб Вук Караджич та словак П.-Й. Шафарик, усвідомлював, що порятунок нації від загрози винародовлення в умовах колонізації полягає передусім в утвердженні “народної мови шляхом надання їй статусу літературної” [8, с. 1–2].

Літературні і мовнокультурні інтереси Тараса Шевченка, першого за роллю і значенням національного поета і пророка України, знакової мовної особистості, формувалися не тільки на романтично-народницьких, історико-героїчних, пісенноліричних та народнопоетичних українських джерелах. Вийшовши з кріпацтва, він самотужки став високоосвіченою людиною свого часу. Пантелеймон Куліш писав про Шевченка, що “Не було книжки живої і животворящої, щоб йому в руки попала та й лежала в нього непрочитана. Пушкіна він знав напам'ять, дарма що писав не його мовою, не його складом, а Шекспіра вивіз із собою, куди б не їхав” [9, с. 537]. О. Кониський зазначав, що Шевченко в розмовах часто посилувався цитатами з Шекспіра, Байрона [9, с. 25]. Шевченко знав “Фауста” Гете, цитував із пам'яті.

Прискорила формування педагогічних поглядів Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова їхня причетність і участь у таємній політичній організації “Кирило-Мефодіївське братство”, яке своєю метою бачило визволення народу з кріпацтва та створення слов'янської співдружності народів. У програмних засадах товариства (“Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія” та установчій записці, складеній Василем Білозерським, у “Книзі буття українського народу” Миколи Івановича Костомарова) значне місце відводилося освіті рідною мовою народу, організації шкіл для селянських дітей, написанню й виданню підручників і літератури для навчання дітей рідною мовою, для вивчення історії, географії, арифметики, сільського господарства рідного краю.

У Тараса Шевченка це мало таку поетичну формулу в поемі “Єретик”: “Щоб усі слов'яни стали добрими братами, і синами сонця правди і єретиками Отаками, як констанцький Єретик великий!” (як великий чеський учений, ректор Празького університету Ян Гус, що проповідував чеською мовою, виступав проти зловживань католицької церкви, відстоював самобутність чехів).

Педагогічні ідеї Тараса Шевченка мають творчу генезу. Він не був за фахом педагогом, не працював учителем, не озглавлював свою працю педагогічними термінами, окрім “Букваря Южнорусского”. Але його Боже призначення бути Апостолом, пророком Правди і Свободи робило його Учителем народу, нації. І ця його педагогічна наука не стільки виявлялася в усьому, як була постійно присутня: у поетичній, драматичній, малярській творчості, щоденнику, епістолярії, поглядах на світ, у стосунках між людьми, у щоденному побуті. Основою педагогічної науки Т. Шевченка була безмежна любов до дітей (передусім, до жінки-матері, до скривджених дівчат).

Тарас Шевченко, як і його соратник Пантелеймон Куліш і послідовник Михайло Драгоманов, критикував чинну тоді школу за те, що вона була для дітей чужою, не рідномовною: “В школе нас учат всему, кроме понимания своего милого родного слова. О школа, школа! Как бы тебя скорее перешколить. Я знаю, как это сделать”.

Українці – Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, їх послідовник М. Драгоманов та інші соратники шукали у братанні зі слов'янами спільників для шляхів національного відродження свого народу. І це спільне було значною мірою саме в освітньо-культурній сфері. Вони стояли, як і їхні названі побратими інших слов'янських народів, на ліберально-демократичних позиціях: просвіта народу, освіта рідною мовою, мовою державного життя повинна бути народна мова, для цього вона має стати літературною і духовною основою національної культури.

Сповідуючи поширену тоді ідеалістично-романтичну філософію, одним із джерел якої була теорія Жан-Жака Руссо (русоїзм) про первісну чистоту людської природи, що зіпсувалася цивілізацією, члени Кирило-Мефодіївського товариства вірили в те, що кожний народ від природи і Бога має своє історичне призначення (місію). Це закладено у протонародному світогляді і виявляється в народній творчості, мові, звичаях, традиціях. Цьому сприяло зацікавлення західноєвропейської наукової еліти дослідженнями слов'янських культур після закликів філософа німецького романтизму Й.-Г. Гердера у праці “Ідеї до філософії історії людства” вивчати слов'янські культури як найменш уражені цивілізацією. Досліджуючи світову народну поезію і видавши “Народні пісні”, “Голоси народів у піснях” (1807 р.), він дійшов висновку, що слов'янська народна поезія є морально чистою і духовно обдарованою, найбагатшою і найартистичнішою. Особливе позитивне ставлення виявив Й.-Г. Гердер до України. У “Щоденнику своїх подорожей” він писав: “Україна колись стане новою Грецією. Колись прокинеться її веселий, музикальний народ і оживе його родюча земля під чудовим південним небом” [8, с. 140].

Розуміючи, яке значення має рідне слово для народу, його майбутнього, гостро відчуючи нагальну потребу освіти рідною мовою, Тарас Шевченко стає ідейним натхненником і почасти безпосереднім

організатором безплатних недільних шкіл, особливо на Полтавщині і Чернігівщині, і видає українською мовою (російськими літерами) "Букварь Южнорусский" та планує створення підручників з інших дисциплін для недільних шкіл (арифметики, космографії, географії, історії українців). На цю ініціативу дуже швидко негативно зреагувало Головне управління цензури Петербурга: "скомпонований для простоліду Малоросії малоросійською мовою, хоч і друкований російськими літерами, [Буквар] має за мету знову спонукати до окремішнього життя малоросійську народність, поступове й надійне злиття якої в одне нерозривне ціле з народністю великоруською повинно ... бути предметом ненасильницьких, але ж ніяк не менш постійних прагнень уряду" [7, с. 55].

Зі щоденникових записів і листування видно, що Тарас Григорович в останній період життя практично опікувався справами українського шкільництва. У щоденнику є запис від 21 квітня 1858 р. про те, що після оперного спектаклю поет зайшов до Білозерського і за розмовами про минуле й майбутню долю слов'ян перейшли до психології і філософії. Так просиділи до трьох годин ранку: "Школьниковство. Но очаровательное школьниковство!" [9, с. 176].

Збереглися листи, з яких видно, як Тарас Григорович благає М. К. Чалого з Чернігова: "Во ім'я Божіе напишіть мені, що робиться у ваших воскресних школах [9, с. 212]; запитує А. С. Болдіна з Харкова: "Що роблять ваші воскресні школи?"; як виданий ним буквар розсилає у недільні школи.

До Ф. Л. Ткаченка (4 січня 1861. С.-Петербург)

Посилаю тобі 10 моїх "Букварів" на показ, а с конторы транспортов ты получиш їх 1000 і, не розв'язавши тюка, передай його, хто там у вас старший над воскресними школами? то йому й передай. А він нехай як знає спродасть, а грошики положить в касу воскресної школи. От що!

Дай один "Буквар" редактору "Губернских ведомостей" і попроси його, щоб він напечатав, що такий-то і такий "Буквар" продається по три копійки в пользу воскресных школ.

Бувай здоровий, цілую твоїх діточок. Аж шкура болить – ніколи.

Щирий твій Т. Шевченко [Шевч. 216].

До М. К. Чалого (4 січня 1861. С.-Петербург)

Вельми шануємий Михайло Корнієвич!

Посилаю вам на показ 10 екз[емплярів] мого „Букваря”, а из конторы транспортов вы получите 1000 экз[емплярів]. Добре було б, якби можна розпустить його по уездных та по сельских школах. Та вже що хочете, те і робіть з ним, а як Бог поможе, зберете за його гроші, то положіть їх в касу ваших воскресных школ.

Я і чув, і читав, що високо преосвященний Арсеній дуже возревновав о сельских школах и жалуется, що не печатають дешевих букварів. Покажіть йому мій "Буквар", і якщо вподобается, то я і йому пришлю хоч 5000 экз[емплярів], звичайно, за гроші, бо це не моє добро, а добро наших убогих воскресных школ. Так і скажіть йому.

Думка єсть за "Букварем напечатать лічбу (арифметику) – і ціни, і величини такої ж, як і "Букварь". За лічбою – етнографію і географію в 5 копійок. А історію, тільки нашу, може, вбгаю в 10 копійок. Якби Бог поміг оце мале діло зробить, то велике б само зробилося.

Искренний ваш Т. Шевченко [Шевч. 216–217].

До П. Ф. Симиренка (Перша половина січня 1861. С.-Петербург).

Составил я и издал букварь для наших сельских школ в количестве 10 000 экземпляров и продаю его в пользу тих же сельских школ по три копійки за книжечку. Через вашего киевского комиссионера г.Предаткина послал на ваше имя одну тысячу букваря...

Когда собираю за букварь всі деньги, то думаю издать в том же объеме, но не дороже 5 коп. Потом краткую историю нашего сердешного народа. И когда все сие сотворю, тогда назову себя почти счастливым. О многом и многом нужно бы писать вам, но я нездоров и так гнусно ослабел, что едва пером двигаю.

Ещё раз до свидания [Шевч. 217].

До Ф. Л. Ткаченка (12 січня 1861. С.-Петербург).

Сьогодні посилаю тобі, Федоте, 1000 "Букварів" і оцю квитанцію. Коло 15 февралю получиш ти посылку і зроби з нею так, як я тобі вже писав, або найди десять чоловік добрих людей, та роздай їм по сотні книжечок по 3 карб. сотня. Та зобравши оті сердешні 30 карб., оддай на воскресну школу. А тим часом роби, як сам здоров знаєш. Цілую твоїх діточок. Прощай.

Т. Шевченко [Шевч. 217].

Література:

1. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість / Іван Дзюба. – К. : Видавн. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 716 с.

2. Клочек Г. Енергія художнього слова / Г. Клочек. – Кіровоград, 2007. – С. 158.
3. Кремень В. Г. Інноваційність в освіті як вимога часу / В. Г. Кремень // Международный Крымский педагогический конгресс “Инновации в образовании” : сб. науч. ст. / [под редакцией А. Н. Рудякова]. – Симферополь : Антиква, 2010. – С. 13.
4. Літературознавчий словник-довідник. Озерна школа. – Вид. 2-е. – К. : Академія, 2007. – 750 с.
5. Мацько Л. І. Українська мова в освітньому просторі : навчальний посібник для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня “магістр” / Л. І. Мацько. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – С. 176.
6. Пушкін А. С. Сочиненія А. С. Пушкина. – Изд. осьмое. – М., 1882. – С. 15–16 // Цит. за: Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість / Іван Дзюба. – К. : Вид. дім. “Києво-Могилянська академія”, 2008. – С. 125.
7. Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах. – К. : Держ. вид-во політ. літ. УРСР, 1950. – с. 300 // Цит. за: Брижицька С. А. “Я не одинокий...”: Національне самоствердження Тараса Шевченка та його вплив на становлення національної ідентичності українців (друга чверть ХІХ – середина 20-х р. ХХ ст.) : монографія / С. А. Брижицька. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – С. 55.
8. Цит. за: Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість / Іван Дзюба. – К., 2007. – С. 140.
9. Шевченко Т. Видання творів у 6-и томах / Тарас Шевченко. – Т. 6. – К. : Наукова думка, 2003. – С. 70; 216–217.